

SVĚTLA ČMEJRKOVÁ, *JAZYK A DIALOG. VÝBOR Z TEXTŮ*,
Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2019, 506 s.

Světlá Čmejrková, *Language and dialogue. Selected papers*

CITATION: Zeman J., 2022, [rev.] Světlá Čmejrková, Jazyk a dialog. Výbor z textů, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2019, 506 s., „*Stylistyka*” XXXI: 261–268,
<https://doi.org/10.25167/Stylistyka31.2022.14>

Předčasně uzavřené vědecké dílo české lingvistky Světlý Čmejrkové (srov. Zeman 2013) obsahuje vedle monografií a rozsáhlých vědeckých projektů, na nichž se podílela jako spolupracovnice či editorka, také desítky studií i drobnějších článků roztroušených v různých zahraničních i českých konferenčních sbornících a časopisech. U příležitosti jejích nedožitých sedmdesátin uspořádali její blízcí spolupracovníci z Ústavu pro jazyk český AV ČR Jana Hoffmannová a Petr Kaderka rozsáhlý výbor z jejích textů. Do svazku zařadili 32 příspěvků z let 1992–2011 představujících také – vedle tematické šíře – široké spektrum textových typů: od rozsáhlých teoretických studií přes případové studie až po jazykové koutky reagující na aktuální jazykové problémy. V publikaci jsou počtem studií akcentována zejména ta témata, která S. Čmejrková nezpracovala monograficky.

První oddíl (*Filozofie jazyka, teorie komunikace, sémiotika*) obsahuje pět studií věnovaných obecně metodologickým problémům vědecké práce, odráží

se v nich filozoficko-sémiotický pohled na jazyk. Oddíl otevírá krátká stať (*Metaforické portréty jazyka*) připomínající metafory, které ovládaly dobový vědecký diskurz a tím i vědeckou praxi. Rozebírá uvažování lingvistů o podstatě jazyka od biologické metafory v 19. století přes strukturalistickou a konstruktivistickou představu počátku 20. století až po metaforu z oblasti umělé inteligence konce 20. století. Blíže se soustřeďuje na paralelu jazyk – dialog: ta dobře odráží badatelské zájmy S. Čmejrkové a je sjednocujícím tématem celé knihy – právem se oba pojmy dostaly i do názvu publikace.

Následující dvě lingvisticko-kulturologické stati se zamýšlejí nad pojmem *lidový jazykozpyt*. Autorka jej charakterizuje jako sice nesystematický, ale odrážející to, co z jazyka a řeči je v daném sociokulturním prostředí pocíťováno jako důležité; může proto sloužit jako myšlenkový zdroj vědeckých teorií. V první stati (*Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem)*) na materiálu českých úsloví sleduje vztah jazykového vědomí a jeho manifestace v lidovém jazykozpytu. Metodologicky vychází z hermeneutiky a zejména fenomenologického předpokladu přirozeného světa – zde je patrný vliv autorčina otce Zdeňka Mathausera, předního českého znalce hermeneutiky. Příspěvek má i zajímavou a příznačnou „komunikační“ formu – tvoří jej otázky a odpovědi na ně. Druhá stať (*Vstřícnost a kamená tvář sfingy aneb výraz tváře v mezinárodní komunikaci*) je orientována na vyjádření tváře a jejích částí v lidovém jazykozpytu. V návaznosti na koncept tváře v raných pracích E. Goffmana a pozdějších pracích o zdvořilosti P. Brownové a S. Levinsona, zejména pojetí *pozitivní a negativní tváře*, analyzuje interakční strategie, které vedou k zachování nebo ohrožení tváře. Pozornost věnovala S. Čmejrková jednomu ze základních ukazatelů komunikace – času, byl tématem její nepublikované disertace *Čas v textu: k funkcím slovesných časových tvarů v ruském jazyce* (1985). Z této oblasti editoři vybrali stať (*Čas v jazyce a textu*) zabývající se různými interpretacemi časové sémiotiky a kategorizacemi temporálních významů, možnostmi diferenciací absolutního a relativního času a kategorií času v jazyce a textu. Rusistické vzdělání a vliv učitelů S. Čmejrkové – zejména Oldřicha Lešky a později Františka Daneše – ji přivedlo k zájmu o funkční strukturalismus pražské školy, zejména jejích ruských představitelů. Koncept Jakobsonovy ikoničnosti jako interakční strategie, které se užívá v textech založených na chronologii (narativy, deníky, instrukce aj.), představuje poslední stať oddílu (*Jakobsonovo Veni, vidi, vici aneb ikoničnost v jazyce*).

Všechna výše uvedená témata se pak více či méně odrážejí i v dalších oddílech publikace a jsou zde aplikována na konkrétní materiál.

Klíčovou vědeckou oblastí S. Čmejkové byl mediální diskurz (srov. Čmejková a kol. 2013). Vsadila jej do širšího rámce komunikace a v početných studiích zkoumala jeho styl, žánrovou diferenciaci a typy mediálních dialogů, např. informační rozhovory, politické debaty či *talkshow*. Mediální rozhovor má podle ní základ v přirozeném rozhovoru, je však determinován jeho institucionalizovanou formou. Sekundární rozhovor mezi moderátorem a hosty, popř. hosty mezi sebou ve studiu komunikuje primárně s příjemci, je na ně záměrně „inscenován” – S. Čmejková jej přirovnávala k divadelnímu dialogu (k tomu viz též Čmejková 2003). Protože v médiích často vystupovala jako host, odrážejí příspěvky také vlastní zkušenosti s mediálními rozhovory.

Editoři příspěvky s tímto tématem rozdělili do několika oddílů. Do druhého oddílu jsou zařazeny tři teoreticko-metodologické stati zaměřené na politicko-mediální diskurz. První studie (*Televizní interview a jiné duely: mediální dialog jako žánr veřejných projevů*) sleduje specifické rysy mediálního dialogu a na komunikační síti politických debat analyzuje vztah sekundární a primární komunikace a řečové strategie komunikantů (moderátorů a hostů), např. způsoby argumentace, vztah otázek a odpovědí či vliv emocí na konfliktní charakter debat. Na konkrétních případech pak dokumentuje, že mediální rozhovor má oproti přirozenému rozhovoru menší repertoár interakčních strategií. Další příspěvek (*Argumentace a její přijímání v politických debatách*) je orientován na polemický diskurz, jehož předmětem jsou kontroverzní témata, v nichž však komunikanti nehledají jejich řešení, ale snaží se ovlivnit svým vystoupením příjemce. Autorka zaznamenává různé funkce souhlasu: shodu názorů s komunikačním partnerem, strategický krok vyjednávání a projev porážky. Mediální rozhovory bývají doprovázeny záměrnými i nezáměrnými projevy emocí. Jejich funkci a účinku na příjemce mediálního rozhovoru je věnován poslední příspěvek (*Emoce v jazyce a komunikaci*). Oba příspěvky byly původně otištěny v angličtině a k čtenářům se dostávají poprvé v českém překladu.

Dvě stati sedmého oddílu (*Jazyk v médiích*) rozebírají vybrané rysy jazyka sdělovacích prostředků. První stať (*Spisovnost a nespisovnost v současné rozhlasové a televizní publicistice*) sleduje vliv mediální komunikační sítě na výběr spisovných a nespisovných výrazových prostředků v současné publicistice. Pokud je vztah komunikantů důvěrný, přecházejí k „intimnímu stylu”

a ten se projevuje přepnutím jazykového kódu ze spisovné do nespisovné češtiny. Vliv na výběr variety má také strategie zachování tváře. Druhá stať (*Jak mluví (a píše) české spisovatelky*) analyzuje televizní rozhovory s dvěma mladými českými prozaičkami a srovnává jejich veřejný mediální projev se stylem jejich literárních prvotin. Na tomto základě pak autorka vymezuje některé jazykové tendence příznačné pro současné mediální projevy.

Jako jedna z prvních v české lingvistice zaznamenala S. Čmejková jazyk a styl elektronických médií; svými články tak iniciovala větší zájem o tento typ masmédií a začlenila téma do širšího kontextu stylu a komunikace. Editori do osmého oddílu (*Elektronická komunikace*) zařadili dvě studie. První (*Jazyk a styl elektronické komunikace: čeština a počítačtina*) dokumentuje, jak elektronická média v současnosti přejímají funkci komunikátů mluvených i psaných a jak propojují stylistické rysy příznačné pro mluvenou i psanou komunikaci – často se v této souvislosti hovoří o psané mluvenosti nebo mluvené psanosti (viz též Čmejková, Hoffmannová 2011). Stírání protikladu mezi mluveností a psaností dobře ilustruje rozbor jazykové složky chatové komunikace, diskusních klubů, blogů, osobních stránek a SMS zpráv (*E-čeština*).

Od poloviny 90. let se S. Čmejková zabývala také nejmasovějším mediálním diskurzem – reklamou a výsledky svého výzkumu publikovala knižně (Čmejková 2000). V centru její pozornosti nebyla jen rozmanitost reklamy a její stylová a jazyková variantnost, ale hlavně to, jak ovlivňuje hodnoty v našem jazykovém povědomí. Příspěvky v devátém oddílu (*Reklama*) odkrývají a analyzují jazykově-psychologické postupy užívané v reklamě. První z nich (*Persvazivnost a upřímnost v komunikátech v teleshoppingu*) je zaměřen na specifický mediální žánr – *teleshopping*: popisuje frekventované strategie, zejména simulovanou upřímnost a ochotu zákazníků odhalovat své soukromí a kladné zkušenosti se zakoupeným zbožím. Druhý příspěvek (*Intertextualita české reklamy: aluze k české kultuře, historii a etnicitě*) popisuje, jak česká reklama odráží české sociokulturní prostředí a stereotypy a jak je intertextové a interkulturní odkazy podporují, ironizují nebo problematizují.

Příspěvky o mediální komunikaci jsou doplněny rozsáhlými ukázkami ve formě transkriptů, ty však nemohou postihnout všechna specifika jednotlivých rozhovorů. Proto editoři vytvořili webovou stránku <http://cmejkova.dialogy.cz>, kde zájemce nalezne videozáznamy jednotlivých pořadů.

Od počátku 90. let 20. století zintenzivnil v České republice sociolingvistický výzkum a začal využívat metodologie interpretativní sociolingvis-

tiky a teorie jazykového managementu (srov. Neustupný, Nekvapil 2003). Aktuálním tématem byl tehdy výzkum etnických komunit na území České republiky. Do výzkumu se zapojila také S. Čmejková a věnovala pozornost česko-ukrajinským kulturním a jazykovým vztahům, jazykové kompetenci a reflexi svého a cizího v jazyce imigrantů. Materiál získala z autobiografických jazykových narativů. Editoři zařadili do třetího oddílu dvě rozsáhlé případové studie. První (*Naše a cizí v jazyce a kultuře Čechů z Ukrajiny*) sleduje repatriaci volyňských Čechů zpět do České republiky (k tomu viz též Jančáková, Jančák 2004). Zaznamenává přežití etnické a jazykové minority v majoritním prostředí, pozoruje jejich etnické vědomí a jazykovou kompetenci. Studie má také anglickou verzi (viz Nekvapil, Čmejková 2003). Druhá studie (*Ukrajinci a ukrajinština v ČR*) se zabývá postavením ukrajinských migrantů v Čechách. Na základě narativního rozhovoru sleduje, jak ukrajinská migrantka konstruuje svou identitu a hodnotí postoje k ruštině, ukrajinštině, češtině a rodnému rusínskému dialektu. Při analýze autorka využila teorii jazykového managementu. Tato stať byla otištěna až posmrtně v ruštině (2013), editoři v knize publikovali její českou strojopisnou verzi.

S. Čmejková zkoumala také problematiku vztahu biologického a gramatického rodu a jeho specifika v češtině. Na tomto základě jako jedna z prvních vyvolala v české lingvistice diskusi o tématech spadajících do oblasti genderové lingvistiky. Na rozdíl od některých jiných lingvistů, kteří k tématu přistoupili z gramatického pohledu, se S. Čmejková zamýšlela nad problémem z komunikačního hlediska. Téma přehledně zpracovala jen v kapitole *Jazyk pro druhé pohlaví* v kolektivní publikaci o češtině na přelomu tisíciletí (Daneš a kol. 1997), nevyústila v samostatnou autorčinu monografii. Do čtvrtého oddílu (*Genderová lingvistika*) jsou zařazeny čtyři příspěvky. První (*Rod a jazyk v komunikaci: specifika češtiny*) sleduje zvláštnosti češtiny jako výrazně rodového jazyka a příznakové i nepříznakové užití kategorie rodu. Další příspěvek (*Ženy v televizních interview, diskusích a debatách*) popisuje na rozboru mediálních rozhovorů, jak se v televizních pořadech odráží rod mluvčích, jak se mění v závislosti na rodové homogenosti nebo heterogenosti skupin (oslovování osob, jejich představování apod.) a jak se liší interakční chování mluvčích. S. Čmejková se zabývala také kategoriemi gramatického rodu (*Čeština a genderová lingvistika: jak se vymanit z tlaku jazykových kategorií*) a generickými maskuliny (*Řeč žen: balancování na hraně*).

Velkou pozornost věnovala S. Čmejrková stylu a textu – ostatně mnoho let vedla oddělení stylistiky a textové lingvistiky v ÚJČ. Vedle obecných úvah se soustředila hlavně na styl komunikace a uměleckých textů. Čtyři články jsou zařazeny do pátého oddílu (*Stylistika*). První dva příspěvky byly původně otištěny v časopisu „Stylistyka”. V prvním z nich (*Styl sjednotitel a styl rozptyl*) se autorka zamýšlí nad postmoderní podobou stylu, nad pozicí současné stylistiky v systému věd (teorie textu, teorie komunikace, teorie diskurzu) a nad jejími současnými úkoly. Další příspěvky připomínají zájem S. Čmejrkové o umělecké texty. Studie *Styl vysoký a nízký* v návaznosti na teorii tří stylů interpretuje román Miloše Urbana *Stín katedrály* a na něm ukazuje využití elementárního principu rozhraničení vysokého a nízkého stylu, a to neustálou konfrontaci odlišných diskurzních kompetencí dvou hlavních postav – jedné, vyjadřující vysoký styl se znaky psanosti, druhé nízký styl se znaky mluvenosti. Velkým metodologickým zdrojem vědecké práce S. Čmejrkové bylo dílo M. Bachtina, zejména jeho koncept mnohohlasí, jehož ohlas nacházíme v řadě jejích prací. Kulturo-translatologický článek (*Bachtinovy pojmy plut, šut a durak v českém překladu*) na základě tří Bachtinových pojmů uvažuje nad literární postavou Josefa Švejka jako šibala a pikara. Poslední stať (*Jazykové a jiné schválnosti Ludvíka Vaculíka (Český snář)*) se zabývá nejednoznačnou percepcí Vaculíkovy knihy a jeho recenzemi publikovanými v knize *Hlasy nad rukopisem Vaculíkova Českého snáře*.

Se stylem souvisí šestý oddíl (*Jazyk ve vědě*): je věnován odbornému diskurzu, zejména *academic writing*. Zájem vyústil v kolektivní publikaci (Čmejrková, Daneš, Světlá 1999): v jejím centru pozornosti byla aplikace pojmu *diskurzni společenství* na *odborný diskurz*. Oddíl otevírá společný příspěvek s F. Danešem (*Teritoriální a kooperativní principy v jazyce vědy*), v němž ukázali na kontrastivní studium tzv. intelektuálních stylů (zejména teutonského a anglosaského) a to, jak se normy odborného a vědeckého vyjadřování národní kultury vyrovnávají s požadavky mezinárodní komunikace, která je ovlivňována anglosaskými normami. Sledují blízkost českého a německého intelektuálního stylu, jejich odlišnost a vztah k anglosaskému stylu. Další dva příspěvky jsou věnovány přítomnosti autorského subjektu v odborných textech. Obecně zaměřený článek (*Autorský subjekt ve vědeckém textu*) popisuje, jak autor ve vědeckém textu signalizuje svou přítomnost, jak předjímá percepci čtenářů a jak je usměrňuje. V druhém příspěvku (*Lingvista*

a jeho diskurzni komunita) porovnává styl českých a slovenských odborných textů z hlediska autorského subjektu.

S. Čmejková se věnovala také každodenní jazykové praxi (je spoluautorkou řady popularizačních jazykových příruček). Z této oblasti vybrali editoři příspěvky do posledních oddílů. Do desátého oddílu (*Jazyková variantnost a gramatika*) zařadili dva články. První (*Osudy zvratného posesivního zájmena svůj*) zkoumá, jak je pravidlo o reflexivizaci zájmena *svůj* (ne)dodržováno, proč mluvčí preferují užití osobního posesiva. Z pragmatického hlediska vysvětluje odchylky v různých typech textů (reklama, návody) a mluvených projevech. Druhý příspěvek (*Bychom, nebo bysme?*) na základě korpusových výzkumů zjišťuje, do jaké míry a za jakých okolností si variantní tvary podmiňovacího způsobu v dnešní mluvené a psané formě konkurují.

Do posledního oddílu jsou zařazeny tři drobné příspěvky reagující na aktuální jazykové problémy. Název oddílu (*Drobnosti*) odkazuje na rubriku v bohemistickém časopisu „Naše řeč“, kde byly otištěny. Všechny tři příspěvky vycházejí z mediálního diskurzu: první je reflexí slova *filozofie* (mediální pracovníci se jím mnohdy vyhýbají výrazu *ideologie*), druhý reaguje na klišé *vysílání signálů* („signalizuje“ komunikační vybidnutí) a třetí analyzuje užívání výrazu *ulítávat na něčem*, jímž jedinci vyjadřují silnou touhu po něčem. Autorka na malé ploše postihuje funkci výrazů v komunikaci.

Protože jedním z centrálních pojmů díla S. Čmejkové je – vedle dialogu – styl a text, je vhodné připomenout také osobitý styl jejích textů. Autorka vychází z rozsáhlého autentického materiálu, při jeho zpracování se opírá o moderní metodologické přístupy (obdivuhodný je rozhled po slovanské i anglosaské odborné literatuře). Témata často přesahují rámec lingvistiky k sémiotice, filozofii a kulturologii. Texty jsou psány čtivou formou, názorností výkladu a argumentací napomáhá zajímavý příkladový materiál. Vztah mezi teoretickou a praktickou rovinou textů se odráží v jejich častých podvojných názvech.

Kniha vyšla jako 3. svazek Sociolingvistické edice nakladatelství Lidové noviny, která systematicky představuje publikace zabývající se užíváním jazyka.

Ve fundovaném úvodu editoři blíže charakterizují výběr příspěvků a jejich začlenění do širších souvislostí autorčiny vědecké činnosti. Knihu doplňuje anglické a ruské resumé, úplná autorčina bibliografie za roky 1972–2015, jmenný a věcný rejstřík. Publikace je zásluhou obou editorů pietním připo-

menutím vědeckého odkazu S. Čmejkové, zároveň může být zdrojem pro další lingvistický výzkum.

*JIŘÍ ZEMAN**

Literatura

- Čmejková S., 2000, *Reklama v češtině, čeština v reklamě*, Praha: Leda.
- Čmejková S., 2003, Mediální rozhovor jako žánr veřejného projevu. – *Jazyk, média, politika*, S. Čmejková, J. Hoffmannová (eds.), Praha: Academia, s. 80–115.
- Čmejková S., Daneš F., Světlá J., 1999, *Jak napsat odborný text*, Praha: Leda.
- Čmejková S. a kol., 2013, *Styl mediálních dialogů*, Praha: Academia.
- Daneš F. a kol., 1997, *Čeština na přelomu tisíciletí*, Praha: Academia.
- Čmejková S., Hoffmannová J. (eds.), 2011, *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*, Praha: Academia.
- Jančáková J., Jančák P., 2004, *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*, Praha: Karolinum.
- Nekvapil J., Čmejková S., (eds.), 2003, „*International Journal of the Sociology of Language. Languages and Language Communities in the Czech Republic*”, 162, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Neustupný J. V., Nekvapil J., 2003, Language Management in the Czech Republic, „*Current Issues in Language Planning*” 4, p. 181–366, DOI: 10.1080/14664200308668057.
- Zeman J., 2013, Zemřela Světlá Čmejková, „*Stylistyka*”, XXII, s. 495–505, <https://czasopisma.uni.opole.pl/index.php/s/article/view/1699/1283>.

* <https://orcid.org/0000-0003-2646-9336>, Univerzita Hradec Králové, Česká republika, jiri.zeman@uhk.cz